

УДК 930.2 (430) «1932/1933»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ**Віктор Гудзь**

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 72315, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20
e-mail: goodz-klio@ukr.net

Історія геноцидів ХХ ст. зберігає високий рівень суспільної та наукової уваги і на початку третього тисячоліття, коли знову проявляються рецидиви старих хвороб людства. Трагічні події 1932-1933 рр. в українському селі, які ще трактуються як геноцид і Голодомор, – одна із найбільш актуальних наукових проблем у світовій історіографії. Голова Асоціації дослідження голодоморів в Україні Василь Марочко зазначив, що на 2013 р., у світі налічувалося близько 18 тис. публікацій з історії голоду 1932-1933 років, які зафіксовані бібліографами України [1]. Величезні обсяги історичного нарративу нагально потребують його систематизації та науково-теоретичного осмислення. Такі завдання вирішувалися у десятках історіографічних праць, які охопили весь діапазон наукових розробок з історії Голодомору, як вітчизняних, так і зарубіжних. Знаковим явищем щодо останніх є поява перших дисертацій [2] і монографій [3], де, зокрема, проаналізовано праці науковців Німеччини з історії голоду в УСРР. Дослідження західної історіографії здійснене й у кільканадцяти статтях з цієї тематики як українських авторів (Г. Васильчук, В. Гудзь, Я. Калакура, С. Кульчицький, В. Марочко, К. Назарова, В. Савельєв, М. Шитюк, В. Шкварець та ін.), так і зарубіжних (В. Данилов, Й. Дитч, В. Кондрашин, Р. Сербин, Е. Тевнен та ін.). Проте спеціальне вивчення публікацій німецьких авторів, незважаючи на їх помітне місце у західній історіографії, поки що не проводилося. Цей факт зумовлює актуальність нашого дослідження та визначає його мету: провести концептуальний аналіз німецької історіографії Голодомору.

Крім того, візьмемо до уваги спостереження Г. Васильчука: «Концептуально зарубіжна історіографія віддзеркалює сучасні пізнавальні методи і підходи, які давно використовуються на Заході, – теорію модернізації, цивілізаційності, повсякденності, тоталітаризму» [4]. Звідси виникає питання, які саме підходи превалюють у німецькій і французькій історіографії, та, передусім у дослідженні іс-

торії Голодомору, на яке ми також спробуємо дати відповідь.

Питання про голод в Україні 1932-1933 рр. було предметом заміток у німецькій пресі й окремих публікацій документального та мемуарного характеру ще за часів СРСР [5]. Наприкінці 1980-х рр. відбувається відновлення інтересу до історії та теорії тоталітаризму, переосмислення колишніх позицій видними представниками лівого табору. Вирішальну роль у цей період у новому осмисленні тоталітаризму зіграли: розвал СРСР і так званого соціалістичного табору, об'єднання Німеччини й інші світові події останніх десятиліть ХХ ст. У німецькій історичній науці наростала тенденція залучити комунізм до такої ж відповідальності за злочини проти людства, як і нацизм. Але фахові аналітичні розробки тематики Голодомору як практики тоталітаризму з'явилися у Німеччині лише у 90-х роках минулого століття.

Дослідницький пріоритет з вивчення теми належав професорові Білефельдського університету Штефану Мерлю. Вчений констатував, що на Заході про Великий голод відомо лише з публікацій представників української еміграції, які, на його думку, неправомірно порівнювали Голодомор з Голокостом. Вчений залучив до своїх праць радянські джерела та розглянув голод як результат руйнації сільського господарства, що сталася внаслідок форсованої колективізації у СРСР, а не організованої спрямованості проти якогось народу чи соціальної групи. Для цього поважного критика концепції Конквеста-Мейса про голод як геноцид було незрозуміло: для чого Сталін міг спеціально організовувати голодомор, знаючи, що він торкнеться і союзників влади – сільської бідноти, колгоспників-ударників, колишніх партизан та ін.? [6]. На його думку, для обґрунтування гіпотези голоду-геноциду важливим є не доказ історичного факту трагедії та її великих масштабів, а доведення того, що продовольча криза свідомо створювалася комуністичним режимом для виморення етнічних українців. За Мер-

лем, люди в українському селі вмирали не тому, що вони були українцями, а тому, що вони були селянами [7].

Критичний підхід Ш. Мерля до геноцидної версії голоду базувався на розроблених ним трьох антитезах: відсутності загрози сепаратизму України, позаяк антирадянські настрої у республіці сформувалися лише під час продовольчої кризи; відсутності української специфіки радянського голоду; відповідності географії голоду зонам експорту хліба. Ш. Мерль вважав, що «зображення» голоду 1932-1933 років геноцидом (професор чомусь продовжує тривалість голоду і на відносно ситий 1934 р. – *В.Л.*), є демагогією, але визнав надмірне вилучення у селян збіжжя 1932 р., яке й стало причиною смерті 6 млн. чол. у зернових регіонах країни [8].

Відомий український історик, професор Василь Марочко аргументовано спростував тези Ш. Мерля у своїй спеціальній розвідці про зарубіжну історіографію голоду. Він зазначив, що по-перше, для класифікації акту геноциду необов'язково шукати заяви про намір його здійснення, по-друге, виснажене хлібозаготівлями, терором на 1933 р. не становило загрози для режиму, а Голодомор був формою політичного терору проти українців, по-третє, відкинув геокліматичний та інтернаціональний підхід Ш. Мерля: від розкуркулення та колективізації постраждали різні народності, але це не означає, що проти українських селян, як титульної нації, не здійснювалася цілеспрямована політика геноциду [9].

Інший німецький вчений, А. Хайнріх у своїй, певною мірою компілятивній, монографії розглядав голод, як наслідок деградації сільського господарства під час колективізації та реквізицій зерна 1932 року заради модернізації країни. Він заперечив геноцид українського народу тим, що продовольча криза вийшла далеко за межі радянської України [10]. Хоча А. Хайнріх зосередився на критиці думки про голод, як засіб нищення соціальної бази українського націоналізму, він не навів чіткої аргументації своєї думки та некритично сприйняв оцінки радянської історіографії.

Деякі німецькі дослідники аграрної історії СРСР, як наприклад, Ш. Плаггенборг також прийняли твердження Ш. Мерля та російських істориків про втрату від голоду у СРСР 1933 р. 6 млн. чоловік [11]. Такі втрати, за Плаггенборгом, стали дорогою ціною колективізації, як своєрідного експериментального поля аграрної політики ВКП(б) з метою модернізації села. Цей історик розглянув політику

колективізації як соціально-економічний експеримент у рамках модернізації країни, який викликав хаос в аграрному секторі економіки, що й обумовило голод 1932-1933 рр. [12]. Подібних поглядів на голод як загальносоюзне явище дотримувався і М. Хільдермайєр. Вчений визнавав злочинність режиму Й. Сталіна, але, оскільки 4-5 млн. жертв голоду не обмежувались Україною та населення постраждало не за національною, а за класовою ознакою, то геноциду українського народу, за М. Хільдермайєром, не було [13].

Трагічні події Голодомору побіжно розглядалися і в узагальнюючих працях з історії радянського тоталітаризму й історії України.

Порівняльний аналіз діянь очільників націонал-соціалістського та комуністичного режимів – Гітлера та Сталіна здійснив у своєму капітальному дослідженні А. Буллок. Розглядаючи системні соціально-політичні перетворення у СРСР, автор наголосив, що тоталітарний російський режим у 30-ті роки позбавив Україну останніх залишків державної самостійності. Вчений надав увагу причинам і результатам політики розкуркулення та колективізації, наголосивши на їх страшних демографічних наслідках в Україні. Визначивши найбільш високу смертність від голоду у республіці навесні 1933 р., він нарахував близько 5 млн. жертв голодного мору [14].

Інший німецький дослідник – Й. Баур, полемізуючи з питань суспільного феномена тероризму з Р. Конквестом, Ш. Мерлем, Г. Ріттеншпором, Р. Меннінгом та ін. дослідниками, звернувся до історії сталінського масового терору, до якого зарахував і практику розкуркулення та колективізації, які призвели до голоду [15].

Дослідник сталінських репресій Д. Поль також побудував свій науковий пошук у контексті огляду українських і зарубіжних досліджень з проблем масового терору у 1936-1953 рр. [16]. Не заглиблюючись у безпосередній аналіз причин та обставин Голодомору в Україні, історик розглянув його як одну з форм терору у СРСР.

А. Каппелєр опублікував свої науково-популярні нариси історії України, де також висвітлив деякі обставини та трагічні наслідки голоду у республіці [17].

Наприкінці 1990-х років широкий резонанс у німецьких наукових отримала монографія французьких науковців «Чорна книга комунізму», в якій голод 1932-1933 рр. характеризувався як геноцид, штучно створений сталінським режимом [18]. Й. Мекленбург та

В. Віпперманн, розкритикували геноцидну версію голоду, викладену у цій колективній монографії на чолі з професором С. Куртуа, і розцінили її як безсистемну та позбавлену суспільного контексту. Проте самі німецькі історики лише відкинули гіпотезу геноциду, не спромігшись її спростувати. Основна полеміка ними велась навколо доцільності використання термінів «расовий» і «соціальний геноцид», а також щодо коректності застосування досвіду сучасної юридичної практики для історичних досліджень [19].

Спроба спростування геноцидної версії авторів «Чорної книги» зроблена й у монографії Х. Мьоллера «Червоний голокост і Німеччина» [20], де також спостерігається притаманний німецьким дослідникам загальнодержавний підхід до політики радянської влади із запереченням окремих антиукраїнських мотивів сталінських дій.

В іншій публікації лейпцизький історик В. Їгле застосував комплексний підхід до всього спектра проблематики, пов'язаної з голодом 1932-1933 рр. в Україні [21]. За його визначенням, голод став наслідком накладання двох процесів: руйнування у ході колективізації інституту власності на землю та селянських виробничих відносин у поєднанні з неврожаєм і надмірною виїмкою зерна 1932 року. Саме через це, на думку дослідника, Й. Сталін був винуватцем трагедії: він її не планував, але й не припиняв. Залишаючись прихильником модерністської концепції голоду, В. Їгле визнав аргументацію прихильників національної складової подій 1932-1933 років досить переконливою, а українські втрати – найбільшими. Проте, на його думку, влада боролася не з українським сепаратизмом, а з опором фермерів України та Північного Кавказу політиці колективізації [22].

У 2004 р. вийшов спеціальний номер журналу «Osteuropa», присвячений переважно проблематиці Голодомору в Україні [23]. У ньому опубліковані статті С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Васильєва, а також кількох німецьких науковців: Р. Марка (про голод у регіонах СРСР), Г. Зімона (про голод як знаряддя боротьби з українським націоналізмом), Р. Гебнера (про висвітлення голоду в українській публіцистиці), В. Їгле (про голод і національне питання) й ін. Більшість німецьких авторів (за певним винятком Г. Зімона), визнаючи масштабність українських втрат від голоду, дотрималося у своїх статтях усталеної у Німеччині тенденції розгляду подій 1932-1933 рр. як загальнорадянської модерніза-

ційної політики партії, яка мала не антиукраїнське, а антиселянське спрямування.

Молодше покоління німецьких істориків здебільшого також перебуває під впливом домінуючої у Німеччині тенденції уніфікованого, загальнорадянського підходу до визначення характеру Голодомору. Р. Кіндлер впевнений, що голод був наслідком форсованої модернізації та не мав національної диференціації, позаяк Сталін ніколи не враховував національні особливості радянських республік [24] [16, s. 255-272]. Ось як він сформулював свою думку: «Голод був ключем до запровадження радянського режиму для населення. Я називаю цей процес «радянська через голод» ...Сталінське керівництво не мало на меті «знищити» певні «радянські» нації (наприклад, українців чи казахів), але погодилося з тим, що реалізація колективізації і розкуркулення могла привести до смерті мільйонів радянських громадян [25].

Проте серед німецьких істориків були ті, хто визнавав вирішальними причинами голоду в СРСР саме національні мотиви. Гельмут Вільд у своїй публікації «Сталінський людодомор в Україні» [26] захищає позиції Р. Конквеста, чия книга «Жнива скорботи» зазнала обструкції у єврейських політичних і наукових колах США і дає схвальну оцінку публікації Дмитром Злепком німецьких дипломатичних документів. Г. Вільд називає події 1932-1933 рр. в Україні найбільшим геноцидом ХХ ст., сталінським нищенням понад 7 мільйонів українських селян і засуджує замовчування української трагедії: ми нічого не будемо знати з історії ХХ століття, доки будемо ігнорувати геноцид однієї з найбільших країн Європи [26], – заявив видавець збірника.

У свою чергу, професор східноєвропейської історії Кельнського університету Герхард Зімон доводив, що Голодомор виник не через низький урожай, а здійснювався як складова державної політики придушення «автономних груп» – соціальних та етнічних спільнот, що стояли на заваді встановлення абсолютної диктатури Й. Сталіна. Позиція Г. Зімона виглядає найбільш зваженою, оскільки він відходить від дискусивної альтернативи щодо об'єкту сталінського голодового удару: селянин чи українець. Він розглянув голод як інтегральну складову сталінізму: «...з погляду режиму обидва – і економічно незалежний селянин, і національно свідомий українець – були ворогами й мали бути упокорені» [27]. Вчений простежив дії та висловлювання Ста-

ліна у 1932 р. і прийшов до висновку, що диктатор дійсно остерігався українського сепаратизму, побоюючись польсько-західноукраїнської інтервенції як у часи С. Петлюри.

Таким чином, огляд німецької історіографії Голодомору переконує, що у ній, по-перше, домінує думка, притаманна прихильникам ревізійністського напрямку радянологів про те, що причинами трагедії 1932-1933 рр. були переважно об'єктивні чинники: дезорганізація сільгоспвиробництва у СРСР внаслідок форсованої колективізації та розкуркулення, неврожай і саботаж селян, потреба експорту зерна задля модернізації країни. По-друге, більшість німецьких науковців використовує переважно російські та радянські джерела і розглядає голод, як типовий результат надмірних обсягів хлібозаготівель у зернових регіонах країни, ігноруючи специфіку виїмки продовольства та терору в Україні. По-третє, визнаючи вину влади к тому, що вона скористалася голодом для придушення селянського опору, німецькі історики загалом заперечують спланованість Голодомору сталінською верхівкою та його антиукраїнське спрямування.

Подальша практика сталінізму з його депортаціями народів і масовим терором підтверджує правоту Г. Зімона. Можна погодитися з Р. Кіндлером, що Сталін не дослухався до потреб населення національних регіонів, але він завжди завдавав превентивного удару по них, уникаючи можливих загроз унітаризму комуністичної імперії та творенню «радянського народу».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Марочко В. Територія голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурс / Василь Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 22 / [відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 167.
2. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. ХХ ст.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Геннадій Миколайович Васильчук. – К., 2008. – 390 с.; Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні в 1920-1930-х рр.: історіографія: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Віктор Петрович Коцур. – К., 1999 – 450 с.; Назарова К.В. Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932-1933 років: 1986-2009 роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Катерина Вікторівна Назарова. – Миколаїв, 2011. – 243 с.
3. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Геннадій Васильчук. – Запоріжжя: Запорізьк. нац. ун-т, 2008. – 314 с.; Шитюк М.М. Голодомор 1932-1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986-2009 роки) / М.М. Шитюк, К.В. Назарова. – Миколаїв: Вид-во МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – 228 с.
4. Васильчук Г.М. Сучасна зарубіжна історіографія політичного та соціально- економічного розвитку радянського суспільства 1920-х-1930-х рр. / Геннадій Миколайович Васильчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного універ-

ситету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XVII. Серія: Історія: 36. наук. праць [заг. ред. проф. П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2010. – С. 110.

5. Hencke A. Eninerungen a/s deuischer Konsul in Sew in den Jahren 1933-1936 / Andor Hencke. – Munich: Ukrainische Freie Universitat, 1979. – Varia no 12; – 1933-1983; Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932-1933 // Jahrbuch der Ukraine. – München, 1983. – S. 89-126; Der ukrainische Hunger-Hobcaust [hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko]. – Sonnenbuhl: Verlag Helmut Wld, 1988. – 309 s.
6. Merl S. Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932-1933 zur Ausbssung des ukrainischen Nationalismus? / Stefan Merl // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1989. – Bd 37. – № 4. – S. 569-590.
7. Merl S. War die Hungersnot von 1932-1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? / Stefan Merl // Hausmann G., Kappeler A. (hg.) Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – S. 146; Мерль Ш. Голод 1932-1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Штефан Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 49-61.
8. Мерль Ш. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе / Штефан Мерль // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97-117.
9. Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні / Василь Іванович Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 132-133.
10. Heinrich A. Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917-1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen / Andreas Heinrich. – Marburg, 1997. – S. 112.
11. Plaggenborg S. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz / Stefan Plaggenborg // Osteuropa. – 2001. – № 7. – S. 763.
12. Plaggenborg S. Stalinismus als Gewaltgeschichte / Stefan Plaggenborg // Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998. – S. 71-112.
13. Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion 1917-1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates / Manfred Hildermeier. – München, 1998. – S. 367-423.
14. Bullok A. Hitler und Stalin. Parallele Leben [Aus dem Ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger] / Alan Bullok. – Berlin, 1991. – S. 368.
15. Baur J. «Groser Terror» und Säuberung im Stalinismus. Ein Forschungsbersicht / Johannes Baur // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1997. Heft 4. – S. 331-348.
16. Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Überblick / Dieter Pohl // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. – 1997. – S. 325-337.
17. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeler. – München, 1994. – 286 s.
18. Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression», Editions Robert Laffont [S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin avec la collaboration...]. – S.A. Paris: Rober Laffon, 1997. – 848 s.
19. «Roter Hobcaust»? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus / Mecklenburg Jens, Wippermann Wolfgang (hrsg.). – Hamburg, 1998. – 294 s.
20. Müller H. Der rote Hobcaust und die Deutschen. Die debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus / Horst Müller. – München, 1999. – 249 s.
21. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / [составит. С. Кройцберг; И. Маннтойфель, А. Штейнингер; перевод с нем.]. – К.: Оптима, 2001. – С. 35-46.
22. Erinnerunsotte an den Hobdomor 1932-1933 in der Ukraine / A. Kaminsry, Wilfried Jigle, Ronny Heidenreich. – Berlin, 2008. – 79 s.
23. Vernichtung durch Hunger. Der Hobdomor in der Ukraine und der UdSSR // Osteuropa. – 2004. – № 4-5.
24. Kinder R. Famines and Political Communication in Stalinism. Possibilities and Limits of the Sayable / Robert Kinder // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 62 (2014) 2. – S. 255-272.
25. Кіндлер Роберт. Інтерв'ю 5 травня 2014 р. кореспонденту радіо «Азаттик» Е. Карсибекову: погляд німецького історика на Голод в Казахстані / Роберт Кіндлер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.azattyk.org/content/kinder-interview-hunger-kazakhstan/25372161.html>

26. Wild H. Stalins Völkermord in der Ukraine. Eine Dokumentation aus Akten des deutschen Auswärtigen Amtes / Helmut Wild [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vho.org/D/DGG/Wild36_2.html1

27. Зімон Г. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? / Герхард Зімон // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 118.

Гудзь Віктор Концептуальні засади німецької історіографії Голодомору

У статті йдеться про особливості дослідження голоду в Україні 1932-1933 років німецькою історичною наукою. Професійні дослідження Голодомору у Німеччині з'явилися лише наприкінці 80-х років двадцятого століття. Пріоритет у вивченні цієї теми належав Ш. Мерлю, який заперечив геноцидну версію Голодомору. Розглядаючи його як наслідок модернізації СРСР. Проте Г. Зімон дійшов висновку, що Кремль спрямував комбінований удар по селянах як ворогах усуперечення власності та по українському сепаратизму.

Ключові слова: німецький історіографія, історіографія Голодомору, удар по селянах, Україна

Гудзь Віктор Концептуальні основи німецької історіографії Голодомора

В статті йдеться про особливості дослідження голода в Україні 1932-1933 років німецькою історичною наукою. Професійні дослідження Голодомора в Німеччині з'явилися лише в кінці 80-х років ХХ століття. Пріоритет у вивченні цієї теми належав Ш. Мерлю, який заперечив геноцидну версію Голодомора, розглядаючи його як наслідок модернізації СРСР. Однак Г. Зімон довів, що Кремль направив комбінований удар по селянам як ворогам об'єднання власності та по українському сепаратизму.

Ключевые слова: німецький історіографія, історіографія Голодомора, удар по селянам, Україна

Gudz Victor The conceptual grounds of German historiography of the Holodomor

The special study publications of German authors, despite their prominent place in Western historiography about the artificial famine in Soviet Ukraine, has not yet been carried out. This fact determines the relevance of our research and defines its purpose: to conceptual analysis of German historiography of the Holodomor. Professional reports of the Holodomor in this country appeared only in the late 80s of the twentieth century. The research priority for the study this theme belonged to Professor S. Merl. A separate place in German historiography take research famine in Ukraine, carried by H. Simon. The scientist concluded that the Kremlin elite caused combined blow on the peasants as enemies socialization of property, and on national statehood aspirations Ukrainian republic.

Keywords: German historiography, Holodomor's historiography, blow on the peasants, Ukrainian republic

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт
Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.06.2016 р.